

gressu patrum seniorum praecipue et optimorum iudicio pontifex nominatur. Sed nocte imminente non publicandum eum ad lucem usque fuit aliquorum consilium, ne quid scilicet tumultus ad dubiam vocem noctu Romae oriretur. Ea nocte inversa sunt omnia et mutata consilia, et postera
 5 die electus fuit Callistus III. Itaque sicut Cicero Vatinium vigilantissimum appellat consulem, sic nos, non ut ille cavillando, Nicaenum nocturnum pontificem dicere possumus maiore nostro et christianae rei B 44 publicae damno quam suo. Dissimulavit Nicaenus tulitque eam rem moderato atque fortissimo animo, profectusque parvo post tempore
 10 Puteolos curandae valetudinis gratia ab Alphonso rege, omnium suae aetatis praestantissimo, divinis fere honoribus excipitur. Erat profecto, ut alia omittam, egregium atque pulcherrimum spectare summos viros et principes honore invicem praevenientes, ingenio atque virtute quodammodo certantes et priscam illam modestiam, gravitatem, dignitatem, M 102^v
 15 vultum, incessum moribus referentes.

Callisto seniori vita functo successit Pius magna eloquentia, maiori 8. animo, maxima atque incomparabili diligentia praeditus. Is in conventu, quem celebrem Mantuae habuit, plurimum Nicaeno credidit ac detulit atque eius opera et consilio usus est. Qui Mantua discedens ad Ger-
 20 manos tunc inter se dissidentes atque tumultuantes eum hieme media misit. Non recusavit labores Nicaenus, non terruit eum asperrima hiems et frigidissima regio, non glacies, non nives, non itineris et viarum difficultas, non mille pericula, quibus singulari patientia et constantia superatis tumultuantes Germanos biennio quietos effecit
 25 animavitque in Turcos et rediens ad pontificem Venetias divertit, ubi summa omnium laetitia atque honore exceptus auctor est, ne Pii consilia Fanensi oppugnatione per Venetos impediuntur. Quin etiam tantum dicendo et agendo consecutus est, ut, quod antea inauditum fuit, B 44^v
 dux Venetorum cum nobilitate fere omni Anconam naviget ad Pium
 30 magna aggressum, maiora animo meditantem. Quem in Turcos accinctum et iam iam ventis dare vela volentem <cum, circumstantiis> dixerim sic exigentibus, mors e medio sustulisset, dux cum classe et suis Venetias, Nicaenus vero et cardinales reliqui repetunt Romam, ut novis pontificiis comitiis suffragia ineant. In quibus Paulus II
 35 creatur, constans vir et dignitatis apostolicae sedis ac iurium Romanae ecclesiae conservator tenacissimus. Apud quem, ut tu, beatissime pater,

1 praecipue et optimorum] M om. | 4 postera B sequenti M | 5 vigilantissimum] M add. nocturnum | 6 ut ille] M *trp.* post Nicaenum | nocturnum: M om. | 9 moderato atque] M om. | parvo post tempore] M om. | 12 ut alia omittam] M om. | Egregium profecto erat *trp.* M | 19 Qui B Quin M | 21 labores B laborem M | 22 itineris B itinerum M | 29 Venetorum B Venetiarum M | 30—32 magna . . . sustulisset] M om., quo loco Ibi mortuo Pio

M 103 nosti, Nicaenus multum valuit auctoritate et gratia. Verum ingravescente senio et morbis ad honestum otium sese referre statuit.

9. Reversus itaque in gratiam veterum amicorum et minime fallentium, hoc est librorum, multa a se olim ex graecis latina et graeca ex latinis facta, multa excogitata rudia, multa et imperfecta colligit, emendat, 5 emittit. Ex quibus aliqua subnectam: Laudationes scilicet duas patriae suae Trapezuntis et Isthmi. Tres consolationes ad Graecorum imperatorem de uxoris obitu. Basilii Magni vitam et eiusdem orationes decem. Socratem Xenophontis. Aristotelis metaphysica. Ciceronis Catonem et Tusculanas quaestiones. Refutationem Marci Ephesini, qui de spiritu 10 sancto male sentiens in Latinos libellum evomerat. Scripsit de eucharistia, de ritu sacrificiorum, super dicto evangelii »Sic eum volo manere«, de discordia inter orientalem et occidentalem ecclesiam, quinque B 45 praeterea libros in Platonis philosophiae laudem et unum, utrum natura et ars consilio agatur, quos scio te, beatissime pater, accuratissime 15 aliquando legisse et laudasse vehementer atque probasse. Eos qui legerit, liquide perspiciet Nicaenum non modo philosophos, sed quicquid usque est librorum, evoluisse atque annotasse. Taceo epistularum et orationum egregia atque ingentia volumina et reliqua complura, tam graece quam latine, tanta elegantia, doctrina et artificio conscripta, ut graeca legens 20 Athenis, latina vero media eum suburra natum edoctumque iure existimet. Sed haec hactenus.
10. Tempus enim me admonet et festinare cogit ad gallicam legationem. Quam quidem cum maiore animo quam viribus suscepisset, senex et pluribus affectus morbis mutare consilium cogitur. Delatus ergo suorum 25 lacertis in senatum te, beatissime pater, non solum miserante, sed suadente legationem renuit, vobis etiam patribus commiserantibus et assentientibus susceptae legationis munere re ipsa et lacrimis potius quam oratione se excusat. Sed cum litteris regiis quam amplissimis et summae spei M 103^v plenis denuo accerseretur, maluit experiri, an extremo spiritu aliqua 30 ex parte reipublicae christianae prodesse posset, quam a certo vitae discrimine aufugere videretur. Ivit igitur, beatissime pater, ivit cum aliqua ad regem perveniendi spe, nulla revertendi. Refertur senex invalidus et mille morbis paene confectus per altissimas Alpes et asperri- mos montes. Quibus tandem vi animi superatis totam Galliarum longitu- 35 dinem permeat profectus ad Venetos usque et extremum Oceani litus,

4—5 ex graecis . . . imperfecta] M om., quo loco conscripta | 6 aliqua B vel pauca M | 8—10 Basilii . . . quaestiones] M om. | 10 Ephesini B Ephesii M | 11—13 Scripsit . . . ecclesiam] O in marg. M om. | 14—15 et unum . . . agatur] O in marg. M om. | 15 te M trp. post accuratissime | 18—22 epistularum . . . hactenus] M om., quo loco reliqua | 23 me admonet et] M om. | 24 quam quidem B eam quidem M | 27 legationem renuit M] B om. | 27—29 susceptae . . . excusat] M om. | 30 denuo B parvo post tempore M. | 35 Galliarum B Galliae M

ubi a rege honorificentissime suscipitur. Ad quem Nicaenus legatus orationem habuit acutam, succulentam, dignitatis et artificii plenam, B 45^v sanctitatis vestrae et senatus mandata continentem. Quam rex benigne audiit et admiratus paulo post discedens: Hic, inquit, nescio quid supra
5 hominem habere videtur. Digna profecto vox atque verissima.

Erat enim in Nicaeno praeter doctrinam illam et excellentem eloquen- 11.
tiam summus ac paene caelestis animi vigor, quem eminentes oculi duo
lucidissima sidera prae se ferebant. Erat veneranda canities, erat lata frons
et regium supercilium. Erat denique facies tota maiestatis plena et imperio
10 dignissima. Neque enim minus corporis pulchritudine quam mentis clari-
tate reliquos superabat. Accedebat et gravitas actionum cum venustate
et decore maximo, ut, si taceret, si loqueretur, si staret, si ambularet,
denique quicquid ageret, erat laude et admiratione dignum. Caerimonias M 103 a
ecclesiae et rem divinam nemo umquam accuratius, nemo fecit decentius.
15 Magnificus sane et splendidus in vestibus et singulis ad rem sacram
pertinentibus, nec minus in libris. Graecorum et Latinorum bibliothecam
numerosissimam atque nobilissimam summo studio et impensa com-
paratam reliquit. Collapsas vel ruinae proximas sacras aedes et templa
complura, ut hoc ipsum sanctissimis apostolis dedicatum et in Sabinis
20 episcopium, in Tusculano decimo ab urbe miliario graecum beatae
Mariae ad Cryptam ferratam — sic enim vocant — monasterium reparavit,
instauravit, restituit, donavit praeterea ornatis, vasis aureis atque
argenteis et purpureis coccineisque pretiosis vestibus multo auro atque
argento intertextis. Domum suam academiam rectius quis dixerit tot B 46
25 tantisque ingeniis utriusque linguae gnaris ac peritissimis in omni
litterarum genere viris refertam atque ornatam. Ingenuos namque et
doctos amabat Nicaenus, nec in penitiorum ad familiaritatem admittebat
nisi ingenio, doctrina et moribus egregios atque praestantes. Hebetes, tar-
dos et ventri ac somno deditos tamquam ignavum pecus et Epicuri de grege
30 porcos a praesepebus, ut sic loquar, arcebat nec quoquo pacto eiusmodi
ventris animalia, quibus — proh nefas — plena est Romana curia, videre
et pati poterat. Nec minus abhorrebat delatores, susurrores, rumigeru-
los, adulatores, quos venenum et pestem curiae appellabat. Frugalior
an munificentior fuerit, nemo facile iudicaret. Nam excellentiam illam
35 animi omnia vel summa et immoderata appetentem continentia et
moderatione maxima refrenabat. Convivabatur vel laute vel frugaliter M 103 a^v
habita personarum ratione. Inter edendum sacra semper lectio resonabat.
Post sumptos cibos disputabatur assidue et plerumque de divinis

2 acutam M om. | dignitatis] M om. | 3 vestrae B tuae M | 5 profecto B
certa M | 7 ac paene caelestis] M om. | 15 singulis B omnem B | 19 complura B
quam plura M | 19—21 et in Sabinis . . . monasterium] M om. | 22 ornatis B
ornavitque M | 23—24 multo . . . intertextis M om. | 30 quoquo B quo quam M |
34 munificentior B magnificentior M

rebus. Disputatione finita convivas mira quadam comitate et oris serenitate domum dimittebat hilares atque laetos. Ipse vero in cubiculum reversus libros sumebat in manibus. Es tu, beatissime pater, es tu vel locupletissimus testis. Quare cum venia dic, obsecro, dic: Vidistine umquam Nicaeni manus librorum vacuas? Vidistine umquam 5 hominem otiosum, et non aut rei divinae aut litteris operam navantem, quando a publicis negotiis atque necessariis vacandum erat? Opera caritatis et misericordiae quis Nicaeno aut libentius aut frequentius aut liberalius exercuit? Quis elemosinas pleniore manu et plerumque tacita elargitus est? Quis captivos e barbarorum et Turcorum manibus 10 grandiori pecunia redemit? Religiosa loca et personas quis amavit, fovit, auxit enixius? Quis pupillos, viduas et reliquos iniuria affectos vel vi oppressos ardentius iuvit, defendit, tutatus est? Quis erga bonos et doctos liberalior? Quis fuit gratior? Quis erga amicos benevolentior? Quis cum eis iucundior? Quis cum omnibus et gravior et prudentior? 15 Quis libertatis ecclesiasticae et publici iuris acrior et amator et propugnator? Quis liberiores et graviore in senatu sententias dixit umquam? Denique iuxta apostoli sententiam cum omnibus omnia factus est. Et M 104 in eo erat maximus, in quo versabatur et ingenium intendebat.

12. Redeo nunc ad regem et gallicam legationem, fatalem non modo 20 Nicaeno, sed legatis omnibus, quos Romani pontifices Xisti nomen nacti in Galliam miserunt. Nicaenus ergo legatus, etsi plurimum honoris atque venerationis sibi a rege et suis impenderetur, pluribus tamen ex causis properandum in Italiam et sanctitatem tuam, beatissime pater, adeundam ratus missionem a rege petit, impetrat, revertitur. Et cum 25 Ravennam devenisset, vetustam urbem a Graecis conditam, exarchatus caput, ad domicilium plurimorum sanctorum, veteres morbi, quibus quiescendum in Galliis agens praedixerat, supervenientesque novi eum corripunt, torquent, cruciant. Et cum de salute sua desperatum cognosceret, accito sacerdote peccata, quod ei paene quotidianum erat, con- 30 fitetur, sacramenta parari iubet, parata multis lacrimis atque suspiriis indignum se clamitans, reum, peccatorem, ingratum, impium, scelestum B 46^v et omnibus flagitiis obrutum petit, suscipit praecipitatque deferri se in aulam atque reserari fores, ut liber esset omnibus accessus. Hic venerabundus senex lectulo accumbens cunctis flentibus et admirantibus 35 tantam constantiam atque maiestatem vultu et manu silentium indicit conversusque ad familiam, quam maestam, lugubrem, squalore plenam et parente orbatam ac tui sacri nominis opem atque clementiam implorantem, beatissime pater, ad tuos sacros pedes prostratam cernis, veniam petiit, si quid asperius aliquando in eam vel dixisset vel fecisset, 40

7 atque necessariis M *trp.* post erat | 25 petit B petiit M | 27 domicilium devenisset M *trp.* post sanctorum | 27—28 quibus . . . praedixerat] M *om.*

vel si quid durius sua causa perpessa foret. Deinde, quibus maxime potuit, verbis consolatus est. Postremo conversus ad omnes eam se fidem tenere, quam apostoli praedicaverant et catholici ac sancti patres decreverant, professus est. Symbolumque expressit ad verbum hortatus
 5 omnes, ut in ea fide vel sola verissima atque optima et vivere et mori vellent. Et cum deficere se sentiret, adorata deosculataque Christi Salvatoris nostri crucifixi imagine flens et suspirans inquit: Iustus es, Domine, et rectum iudicium tuum. Tu tamen pius et misericors ne memineris iniquitatum mearum. Et cum hac voce illustrem illam
 10 animam ac sublimem spiritum in caelum emisit maiore Christianorum damno quam suo. Illico non modo domus, sed civitas omnis fletibus, ululatu et clamoribus completur, Nicaenum cunctis acclamantibus et eius nomen laudibus in caelum tollentibus. In quibus vel praecipui fuerunt nobiles Veneti, qui partim privato officio, partim publico ad eum
 15 venerant. Ii videntes irruentem turbam suis humeris elatum corpus in episcopium detulerunt, praebueruntque suis omnibus deosculandum atque venerandum.

At vos quid animo volutatis, Quirites, — quorum maiores et veteres
 13. illi, quos iure ac merito tantopere laudamus, extollimus, admiramur,
 20 non solum Tullio Cluilio, Lucio Roscio, Spurio Antio et C. Fulcinio, legatis populi Romani a Larte Tolumnio Veientum rege caesis, sed C. Octavio Laodiceae in gymnasio a quodam Leptine interfecto statuas in rostris solvere, Servio etiam Sulpicio ad M. Antonium reipublicae hostem
 25 declaratum misso et, antequam ad eum pervenisset, vi morbi oppresso publici funeris impensam atque honorem et in campo Esquilino sepulcri locum liberis posterisque eius Cicerone suadente addiderunt — cum pro dignitate atque amplitudine summi viri, tum quia senex et infirmo fractoque corpore senatus populique Romani auctoritatem potius quam suam suorumque voluntatem secutus ad certum paene et manifestum
 30 interitum tamquam Amphyraus ille in fabulis proficisci maluit, quam salutis suae et vitae rationem habere? Quid et vos religiosi, abbates, B 47 episcopi, archiepiscopi, quid, inquam, agitis, qui consilium, tutelam, praesidium, parentem denique amisistis vestrum? Quid vos amplissimi patres et domini, qui sacri vestri senatus atque collegii principem,
 35 decus, ornamentum, maiestatem perdidistis? Quid plura? Cecidit corona capitis vestri, delituit, occubuit, occidit fulgentissimum illud sidus,

5 vel sola B omnium M | 6 Christi B] M *om.* | 7 crucifixi nostri Salvatoris *trp.* M | 10 Christianorum] M *add.* omnium et nostro | 12 ululatu B] et ululatum M | 15 elatum B elevatum M | 15 suis B] M *om.* | 20—23 non solum . . . solvere] M *om.* quo loco legatis populi Romani interfectis et statuas in rostris posuere | 20 Tullio Cluilio] Tullo Livio B | Fulcinio] Fulminio B | 21 Larte] Laerte B | Tolumnio] Tolonnio B | Veientum] Vegentum B | 23—24 reipublicae . . . declaratum] M *om.* | 26 eius B suis M | 31 vos] M *add.* curiales

quod vos honestabat, irradiabat, ornabat. Tu vero, beatissime pater, considera, obsecro, circumspice diligenter, pone omnes in trutina. Invidiosum erit, quod dicam et grave; dicam tamen cum bona venia, quod verum existimo. Non habebas superiorem, non habebas Nicaeno virtutibus parem. Plura volentem me dicere manantes lacrimae, ut 5 videtis, et oppressa vox prohibet. Quam ob rem itaque finem dicendi faciam.

14. Paucis autem miseriam atque humanam condicionem deplorare liceat. Heu, heu, quam vanae sunt hominum cogitationes, quam inania mortalium consilia, quam incerti rerum exitus. Deferebatur modo Nicae- 10 nus per oppida, civitates, provincias, regna sublimis et venerabundus, quem populi, nationes, principes, reges observabant, colebant, venerabantur. Nunc — prohi dolor — exanimis, mox vermibus esca futurus iacet. Hic ergo nobis, patres optimi, hic exemplo sit, quam fallax, quam fragilis, quam misera et caduca sit haec, qua vivere dicimur, vita. 15

M 106^v Quare per viscera misericordiae Iesu Christi, qui proprio nos sanguine redemit, omnes rogo, oro, obsecro, obtestor, ut aliquando contemptis expulsisque illecebris voluptatum, explosis effugatisque vitiis, eliminatis sceleribus atque flagitiis convertamur ad Dominum Deum nostrum, qui solus ex nihilo nos fecit, solusque vitae et mortis imperium ac 20 potestatem habet atque beare nos solus potest. Hunc amemus, hunc audiamus, hunc sequamur, huic iusta, honesta, possibilia, salutaria denique praecipienti obtemperemus, pareamus, ingrediamur, prosequamurque rectum probitatis et virtutis iter. Studeat unusquisque in sua vocatione iuste, pie, caste, pure atque innocenter vivere, ut, cum 25 ultima dies finisque vitae advenerit, puri, mundi, candidi atque expediti ad superos evolemus, ubi cum lucidissimis atque sanctissimis spiritibus gloriae conditoris assistentes beatissime aevo sempiterno fruamur.

---

2 obsecro B oro M | 3 et grave] M om. | 5 manantes B meruantes M | 8 autem B communem M | 21 habet B habens M | 26 dies BM die O | 28 aevo BM] C om. | 29 fruamur] M add. dixi.

BESSARIONIS

EPISTOLAE.

Eine Sammlung von Bessarions Briefen hat es bis jetzt nicht gegeben. Wohl hat Bessarion selber damit begonnen, indem er einmal die Briefe aus seiner früheren Zeit (Ep. 1—12) und nochmals einige, die hauptsächlich die Vermehrung seiner Bibliothek betrafen (Ep. 30—35), handschriftlich zusammenstellte. Auch die drei in der griechischen Volkssprache geschriebenen Briefe an die Bediensteten der Prinzen des Palaiologenhauses (Ep. 59—61) sind gelegentlich in einer Handschrift des Escorial vereinigt. Ebenso hat W. Fichet von der Pariser Sorbonne seinen Briefwechsel mit Bessarion (s. unten S. 554) zusammengetragen. Was Druckausgaben anlangt, hat Migne PG 161, 675-746 einige Stücke gesammelt herausgegeben, wozu er auch Bessarions Enzyklika an die Griechen, den Katalog seiner Bibliothek nebst Reden Bessarions und anderer zählte, die nicht hierher gehören. Der erwähnte Briefwechsel mit Fichet liegt vor bei E. Legrand, *Cent-dix lettres de Fr. Filelfe*. Paris 1892, p. 223—289. Es handelt sich also nur um Ansätze zu einer Sammlung. Im allgemeinen liegen Bessarions Briefe weit zerstreut in Handschriften von Bibliotheken und Archiven. Teilweise sind sie auch gedruckt in alten Ausgaben oder in Zeitschriften oder als Beigaben zu irgendwelchen Darstellungen. Zumeist sind sie schwer zu erreichen.

Die Bedeutung der Briefe — es sind teils Privatbriefe persönlichen, literarischen und philosophischen Inhalts, teils amtliche Schriftstücke und Berichte — rechtfertigen eine Ausgabe aller erreichbaren Stücke. Vieles gebe ich hier erstmals heraus; anderes bereits Gedrucktes ist nach den Handschriften neu bearbeitet; einige Stücke habe ich von anderen Ausgaben übernommen, weil sie hier nicht fehlen durften und auch nur schwer zugänglich sind. Der Tatbestand ist unten jeweils näher angegeben. Für die Reihenfolge empfahl sich die chronologische Ordnung. Vollständig wird die Sammlung nicht sein; denn sicher hat Bessarion noch mehr Briefe geschrieben, und gewiß liegen davon auch noch weitere irgendwo in Bibliotheken und Archiven verborgen. Einige, die ich nur registriert habe, konnte ich mir nicht beschaffen. Von anderen Persönlichkeiten sind einige Briefe ebenfalls hier aufgenommen, weil sie mit Bessarions Briefen in engem Zusammenhang stehen.

1. <Ἀνεπίγραφος.>

M 42^v Σὺ κατὰ ποταμούς ἀεὶ ῥέων καὶ σιωπῶν καὶ φθεγγόμενος οὐδὲν ἕτερον πνέων ὅτι μὴ λόγους, ταῖς καλαῖς ἡμᾶς οὐχ ἤττον ἢ μακραῖς εὐφραίνεις ἐπιστολαῖς. καλὰ γάρ σου καὶ τὰ μὴ πάνυ καλὰ· καὶ σπουδάζοντα νικήσαις ἂν παίζων, καὶ πάντως σαυτοῦ μόνου ἠττώμενος τῶν ἄλλων ἐν πᾶσι κρα- 5 τεῖς, ἐμπομπεύων μέντοι ταῖς ἀγλαῖαις τοῦ λόγου, καὶ οἷς ἐκ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως ἀγαθοῖς ἐκοσμήθης, δυνάμενος μὲν, οὐ βουλόμενος δὲ πρὸς ἡμᾶς, οἷς μὲν ἡμᾶς στοχαζόμενος ἀπαλλάττεις τοῦ περιϊόντος ζητεῖν, ὧν λέγεις διδάσκαλον, εἰκότως ποιεῖς, οἷς δὲ τηλικαύτης ἡμᾶς ἡδονῆς ζημιοῖς· οἶδας δ' ὅσον εὐφραίνει φιλομαθοῦς ἀκοήν λόγος εὖ ἡρμοσμένος, οἷα δὴ τὰ παρὰ 10 σοῦ· ἀδικεῖς, ὃν ἐρωτώμενος, εἴ πως ἐχρῆν, οὐκ ἂν ἴσως ἔφησ. εἰ δ' ὅτι σοι τοιαῦτα τὰ παρ' ἡμῶν, καὶ τὴν ἀττικὴν ἀποκναίωμεν ἀκοήν, οἷς ἐπιστέλλομεν, ταύτη σοι λελεῖφθαί τινα ἀναχώρησιν οἷει μὴ χρωμένῳ τοῖς λόγοις, οὐκ ἀσφαλῶς οἷει καὶ δίκας διδούς, οὐκ ἔσθ', ὅπως ἐκφεύξῃ τὸ μὴ οὐκ ἀδι- 15 κεῖν, τοῦ φιλικοῦ καθήκοντος οὐκ ἐν τῷ πάντως ταῦτά πράττειν τοὺς ταῖς 15 δυνάμεσι διαφέροντας σωζομένου, ἀλλ' εἰ μηδὲν ἐλλείποιεν τῶν πρὸς δύναμιν ἱκανῶς τοῦ πράγματος ἔχοντος.

Ἄλλ', ὦ ἀγαθέ, ποιεῖ καλὰ τὰ πολλά, καὶ πολλῆς ἡμᾶς ἐμπιπλῶν ἡδονῆς, ἐπιστέλλων. προσθείην δ' ἂν, ὅτι καὶ τιμῶν. εὐφραίνει μᾶλλον τῷ κάλλει, πολλαχῆ τοὺς φιλοῦντας ἀγάλλων. ἡμῖν δὲ σύγγνωθι μὲν τῆς περὶ τοῦ 20 κάλλους βραδυτῆτος. εὐχου δὲ τὴν σαυτοῦ δύναμιν κοινωνεῖν ἐθέλων τοῖς φίλοις, ὧν μάλιστα χρή. δεῖ δὲ τῶν μάλιστα τιμιωτάτων. εἴη δ' ἂν τιμιώτατον ὁ τετιμηκῶς μὲν καὶ σὲ τιμήσων δὲ μάλιστα λόγος. εἰκὸς γὰρ οὕτως αὐτὸν τιμῶντα καὶ περὶ πλείστου τιθέμενον. οὐ γὰρ με λέληθας προστιθεὶς καθ' ἡμέ- 25 ραν τῷ θησαυρῷ καὶ τοὺς πολίτας νῦν μᾶλλον ἢ πρότερον ἐξαρτήσας, ἤδη δὲ καὶ τῆς ὑπερορίου δραττόμενος. τὸ μὲν ταῖς θαυμασταῖς ἀγγελίαις, τὸ δ' οἷς ἐπιστέλλεις ἑκασταχοῦ, τὰ μὲν τοῖς φίλοις διαλεγόμενος, τὰ δ' ἐρω- 30 τῶντας διδάσκων. οἳ τε γὰρ ἀγγέλλοντές εἰσι καὶ ἡμεῖς οὐκ ἂν ἐπιτή- 35 δειοι συμβαλεῖν. ἐφ' οἷς χαίρω, πῶς ἂν εἴποις, τοῖς σοῖς περιττεύμασι

6 ἐμπομπεύων *scripsi* ἐμπομπεύειν M | 9 εἰκότως *scripsi* εἰκότους M | 20 τοῦ κάλλους *scrip* i τοὺς καλοῦς M | 28—29 οἳ τε γὰρ . . . συμβαλεῖν M *in marg.* | 29 χαίρω *scripsi* χαίρα M

Ep. 1. Der Brief stammt noch aus der Zeit von Bessarions Aufenthalt im Peloponnes. Leider ist der Name des Adressaten durch nachträgliche Rasur getilgt. Es handelt sich um einen ehemaligen Studiengenossen in Gemistos' Schule. Der θαυμαστός δεσπότης ist kein anderer als Gemistos. Bessarion bittet den Freund, den brieflichen Austausch weiter zu pflegen. Hauptziel ist ihm dabei die Übung seines Stils.

Überlieferung des bisher noch ungedruckten Briefes: Venedig, Cod. Marc. gr. 533, fol. 42 v—43 v (= M), eine oft fehlerhafte Abschrift, die entgegen meiner früheren Annahme wenigstens in diesem Teil nicht von Bessarions Hand stammt. Vgl. Band I 51 ff.

τὸ οἰκεῖον παραμυθούμενος ἔλλειμμένα καὶ κατ' εὐχὰς εὐδοκιμοῦντος τοῦ φίλων φιλτάτου. ἐν τῷ μέρει καὶ αὐτὸς ἀπολαύω τῶν ἀγαθῶν. ὅταν γάρ τιν' αὐτὸν οὐκ ἐνι τυχεῖν, οἷς ἂν ἑαυτοῦ γένοιτο κρείττων, ἀγαπήσει πάντα τοῦ φίλου γοῦν τοῦτο παθόντος. μηδὲ σταίης προβαίνων, μηδὲ κάμοις θαυμαζόμενος. ἀλλ' αὐτὸς τε γίνου λαμπρότερος, καὶ τοῖς ἑταίροις κοινώνει τῶν σῶν, νόμους φιλίας αἰδούμενος. ἴσθι δὲ κοινήν ἐξάγοντας περὶ σοῦ ψῆφον M 43 ἅπαντας, τῶν μὲν σε κεκρατηκένοι, τῶν δὲ μηδὲν ἐν λόγοις ἠττησθαι, πειθόμενους αὐτοῖς τε τοῖς πράγμασι, καὶ οἷς ἐνι μάλιστα θαρρεῖν, περὶ τῶν τοιούτων ἀποφαινομένοις. ἀλλ' ὅπως μὴ κολακείας με γράψῃ φυλαττόμενος 10 τὴν εἰρωνείαν αὐτός. οὔτε γὰρ ὁ τρόπος τοιοῦτος τῷ λέγοντι. καὶ τοὺς ἀκούοντας οὐκ ἐνι παραλογίσασθαι, καὶ μάλιστα βουλομένῳ. σύ τε τὴν τῶν λεγομένων ἀλήθειαν εἶση τοῖς πράγμασι τοὺς λόγους προσάγων. οὐ γὰρ οἷος σαυτὸν ἀγνοεῖν.

Ἐντεῦθεν ἐπαίνων μὲν σοι πλέκονται παρὰ παντὸς στόματος στέφανοι, 15 εὐχαὶ δὲ πρὸς Θεὸν μετ' εὐδαιμονίας ἐς μακρὸν ἀφῖχθαί σε γῆρας, κόσμον ὄντα τοῦ γένους καὶ φιλοτίμημα φύσεως. ταῦτα δὲ κάγω μὲν αἰτῶ τὸν Θεόν. αἰτῶ δὲ μᾶλλον ἢ κατὰ τοὺς ἄλλους. ὅσον καὶ ἀνιώμενος, ἐφ' οἷς ἐστερήθην, ταύτῃ μόνον ἀπολαβεῖν αὐθις ἐλπίζω τὴν σὴν ξυνουσίαν καὶ τὴν ἐκεῖθεν ὠφέλειαν. οἴσθα γὰρ δὴ καὶ τὸ μετέωρον οἶκημα καὶ τὸ κατηρεφὲς ἄλσος, 20 ὅπου καθήμενοι, σύ μὲν ἔρρεις καὶ μετὰ κάλλους, ἐγὼ δ' ἀκροώμενος. ἐκομιζόμεν μὲν τὰς λύσεις τῶν ζητημάτων, ἐθαύμαζον δὲ τὴν ἐνοῦσάν σοι δύναμιν. ἀλλὰ νῦν ὁ διδάξων μὲν οὐδὲ εἰς· οὐδὲ γὰρ ὅστις μετὰ τῆς ἴσης ἀγάπης. καὶ βιβλίων ἠλλαξάμεθα δίκας καὶ γειτονίαν φιλοσοφίας. καὶ πονηρῶν ἀνδρῶν οὐδὲν σοι διενηνόχαμεν. καὶ δέος, μὴ παντελῶς ἡμᾶς ἐπιλείπη τὰ 25 λόγου καλὰ καὶ τοὺς ἀγροὺς ἐξημερῶσαι ζητοῦντες ἡμᾶς αὐτοὺς ἀγριάνωμεν. ἐπεὶ »δ' ἐξεπίτηδες, φησὶ Πλάτων, υἱεῖς τε κτώμεθα καὶ ἑταίρους«, ὡς ἐπανορθοῖεν ἡμᾶς σφαλλομένους, λόγοις τε παρακάλει πρὸς λόγους, τῇ τε ἄλλῃ καὶ διδασκαλίαις ὠφέλει. μένων ἐφ' οὔπερ ἑταξας σχήματος καὶ τὸν ἑταῖρον ἀμετακίνητον σώζων, ἐφ' οἷς δ' ὑπὸ τοῦ θαυμαστοῦ δεσπότης νικώ- 30 μεθα, χαίρων ὡς αὐτὸς ὢν ὁ τιμώμενος. λέγεις γὰρ δὴ καὶ πείθεις, εἰκότα ποιεῖς. τῆς ἡμετέρας δὲ μόνως τιμῆς ὁμολογῶν αὐτῷ χάριτας ἀμαρτάνεις.

Ἄνῆρ γὰρ οὗτος τῇ μὲν τῶν λόγων πειθοῖ παρενεγκῶν Ὀδυσσεά, πάντα δὲ Νέστορα λῆρον ἀποφηνάμενος τῇ μελιρρύτῳ φωνῇ, καὶ οἷς εἰς ἔσχατον τοῦ φρονοῦντος ἀφίκετο, τῷ κύκλῳ μὲν ἤδη τῶν ἀρετῶν ἀπασῶν ἔστεπται. 35 ἀγάλλεται δὲ μᾶλλον τῷ πράῳ καὶ συμπαθεῖ καὶ τῷ καλῷ τῆς ἀγάπης κοσμούμενος· φιλεῖ μὲν πάντα, τιμᾶ δὲ πάντα· καὶ οὐκ ἔστι, ὅστις αὐτῷ συγγενόμενος ἑαυτοῦ τινα πόθον οὐκ ἐνέτηξε τῇ κείνου ψυχῇ, ὁ μὲν πλείω, ὁ δὲ ἐλάττω. ἐντεῦθεν φιλεῖ μὲν καὶ ἡμᾶς καὶ φιλῶν ἀκολούθως τιμᾶ, τῷ οἰκεῖῳ στοιχῶν νόμῳ καὶ ἑαυτῷ χειριζόμενος. σοῦ δὲ ἐρᾶ, καὶ πάνυ φιλεῖ

17 ὅσον] ὅσο M | 23 γειτονίαν] γητονίαν M | 27 παρακάλει] παρακάλλει M

26 Plat. Gorg. 461 c.

Mohler. Kardinal Bessarion. III.

M 43^v καὶ τιμᾶ, αὐτός τε πεφυκῶς πρὸς τοῦτο, καὶ σοῦ πάσαις ἀνάγκαις ἐνάγοντος, ὅς οὕτως αὐτὸν πρὸς τὸν σὸν ἐξήρτησας πόθον καὶ τοιαύταις ἰυγξιν ἐπεσπάσω, ὡς καὶ τοῦνομά σου ῥηθὲν μόνον πολλὴν ἡδονὴν αὐτῷ προξενεῖν καὶ πολλοὺς ἐπαίνους ἐκάστοτε τῆς σῆς καταχεῖν κορυφῆς, ἐνδιδούσης τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ταύτης θεραπευτῶν. ὥστ' οὐχ ἡμῶν μᾶλλον ἢ σαυτοῦ χάριν 5 δίκαιος ἂν εἴης αὐτῷ χάριν ὁμολογεῖν. ἀλλ' ἐπὶ μακροὺς μὲν αὐτὸν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἡλίους χαρίσαιτο, καὶ σὺ τῶν ἐκείνου θαυμαστῆς ἀξιόχρεως.

2. <Βησσαρίων>

M 44

Τῷ αὐτῷ.

Εἶτα τῶν σῶν μὲν ἡμᾶς ἀποτρέπεις ἐπαίνων, καὶ μόνως οὐκ ἀποτίννυμεν 10 δίκας πρεσβεύοντες τὴν ἀλήθειαν. αὐτὸς δὲ τοῖς καθ' ἡμῶν ἐγκωμίοις τὴν χρυσὴν ὄντως ἐκείνην καὶ καλὴν συνυφήνας ἐπιστολήν, οἷοι λανθάνειν; ἢ τοίνυν ἀκρισίαν κἂν τούτοις καὶ τὴν ὑπερβολὴν οὐδὲ ταῦτα διέφυγεν, ἢ μὴδὲ τῶν ἡμετέρων καταγνώς ἀμετρίαν, μὴδ' ἀπὸ τῶν ἀπόντων κοσμεῖν δόξαιεν, ὃν οὐδ' ἀπὸ τῶν παρόντων ἔχοι τις ἂν πρὸς ἀξίαν. μᾶλλον δὲ τὰ 15 μὲν ἡμέτερα τῶν ὄντων ἐλάττω, καὶ ὅσα ἂν τις περὶ τῆς σῆς εἴποι φύσεως· τὰ σὰ δ' ἀντικρυς χάρις καὶ μόνης ἐπίδειξις τῆς δυνάμεως. ἃ γοῦν καὶ ἡμᾶς ἔφησ ἡμαρτηκένοι, αὐτός τ' ἂν ἐφυλάξω δικαίως. τούτοις περιπεσῶν οὐ φροντίζεις· καὶ τῆς φιλίας τὸ μὲν παρησιαστικὸν ἀναυδὸν ἐστίν, ὡς ἔοικε καὶ παρὰ σοί, καὶ ἰσχνόφωνον· τὸ δ' ἡδὺ τοῦτο δὴ καὶ λάλον ἀφελόμενος αὐτῆς, 20 οὕτως ἡμῖν σύνει καὶ τούτῳ προσφέρῃ τῷ τρόπῳ. ἀλλ' ἐνταῦθα μὲν ἦκες ὑπὸ τοῦ σφόδρα φιλεῖν καὶ μειοῦν μὲν βούλεσθαι τὰ σαυτοῦ, αὔξειν δὲ τὰ τοῦ φίλου. ἡμᾶς δὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἀκούοντας οὔθ', ἡλίκος ὁ λέγων ἐστί, λέληθεν οὔθ' ὅστις, ὃν τοῦ λόγου προὔστησω· σὺ γάρ. ἀλλ' ἀφείσθω τὰ περὶ σοῦ καὶ σιγῇ θαυμαζέσθω, μήπου καὶ μόνης τῆς ὑπολελειμμένης ἡμῖν 25 στερηθῶμεν παρηγορίας, σιγαῖν ἀναγκάσαντες τὸν οὐκ ἀηδῶς ἂν σιγήσοντα. ἠπείλησας γάρ· καὶ τάχα που καὶ δράσεις. οὐδὲ γὰρ οὐδὲ προφάσεως βουλευθεῖς ἀπορήσεις.

Εἰ δ' οὖν αἰτιάσῃ τὴν ἀγροικίαν καὶ ἀμαθίαν, ὑφ' ἧς καὶ τὰς προφάσεις ἀνερευναῖς, — εἰ γάρ τί σοι καὶ γέγονεν ἀγαθόν, κατὰ μικρὸν ὑπερρῦη — 30 καὶ τὴν περὶ λόγους φιλοτιμίαν ὁ χρόνος ἤδη σχεδὸν καὶ αἱ περιστάσεις ἀφείλοντο καὶ δηλοῦσι τὰ γράμματα, οὕτω μὲν νοῦ, οὕτω δὲ λέξεων ἀρμονίας ἐστερημένα, οὕτω δὲ τόνου καὶ κρότου καὶ τοῦ διὰ πάντων κάλλους ἀνευ ξυντεθειμένα, ὥστε καὶ σοῦ μὴ λέγοντος ἐκ τῶν ἐπεσταλμένων εὐρήσει τις ἂν, ὅστις ὁ ἐπιστείλας. ἐμὲ δ' ἄρα σὺ τε τοσοῦτον ἐλελήθεις χρόνον καὶ 35

4 πολλοὺς] πολλοῦς M

Ep. 2. Der Brief richtet sich an den gleichen Adressaten wie Ep. 1. Teils geht es um stilistische Übung; teils erteilt Bessarion dem Freund, der Anfeindungen erfahren hatte, Ratschläge für die Ertragung solcher Widrigkeiten.

Überlieferung des bisher noch ungedruckten Briefes: Venedig, Cod. Marc. gr. 533, fol. 44—46 v (= M).

τῶν λόγων ἢ φύσις. ἦν ἀνηβᾶν μὲν ἐδόκει μηκυνομένου τοῦ χρόνου, τὰς δὲ περιστάσεις αὐτὴν ἀφαιρῆναι, οὐκ ἐκείνην τοῦτο πάσχειν ὑφ' ὅτου δήποτε. M 44^v
 ἀλλὰ γὰρ εἰς ἕτερον χρόνον τὰ τῆς εἰρωνείας ταμιευόμενα γράμματα, ἠνίκα
 δίκας ἡμᾶς εἰσπράξῃ μειζόνων ἀμαρτημάτων, οὐκ οἶδ', ὅτι μεῖζον ἐμοῦ καὶ
 5 τῆς ἀληθείας κατειρωνεύσῃ καὶ τρίτου σαυτοῦ. οὕτως οὐκ ἔνεστι τοῖς λόγοις
 οὐδὲν ἄνευ τοῦ εἰρωνεύεσθαι καὶ καταψεύδεσθαι τῶν Μουσῶν. καίτοι τῶν
 σῶν μὲν ἡθῶν οὔτε σεμνότερον οὔθ', ὅτι μᾶλλον ἔχεται τῆς μεσότητος,
 ἔστιν εὐρεῖν· τὰς ἐμὰς δ' ἀμετρίας καλλάζων καὶ τὰς ὑπερβολὰς ἀναστέλλων
 — ἔστω γὰρ τέως τοῦτό γε — οὐδὲ τῆς σαυτοῦ δόξης ἐφείσω. ἐν οἷς ἐμαυτῶ
 10 τι νενόμικας ἀγαθὸν προσηγορίσασθαι, ἐλόμενος αὐτὸς παρακινδυνεῦσαι· καὶ
 διδασκαλικὸν μὲν ἀντικρυς οὐκ ἐποιήσω τὸν λόγον, οὐδ' ὡς ἂν τις ἀποτεινόμε-
 νος πρὸς ἡμᾶς καὶ δεικνύς ὅπως διαχειριστέον τὰ καθ' αὐτόν. ἕτερον δὲ
 τρόπον πρακτικὴν οἶον ἡμῖν ὑπόμνησιν ἐναπέθου, δείξας τοῖς ἔργοις, ὡς
 τῶν οἰκείων τὰ τοῦ φίλου χρῆναι προτιθέσθαι κάκεινα ζητεῖν, αὔξειν ἐκ παντὸς
 15 τρόπου μετὰ τοῦ μηδ' αὐτόν εἰς τι τῶν καιρίων βλαβῆναι.

Ἐγὼ δ' αἰεὶ μὲν καὶ παρὰ πάντα τὸν χρόνον καὶ μόνον συμμίξας σοὶ
 καὶ τοῦτο τυχῶν ὁδοῦ πάρεργον μετὰ πολλοῦ κέρδους ἀπηλλαττόμην·
 νῦν δὲ καὶ μᾶλλον πολλάκις μὲν σοὶ τὰ γράμματα διῶν καὶ πάντοτε
 μετὰ θαύματος, ἐκεῖθεν δὲ παιδευόμενος φρόνημα μέτριον, ὄρον φιλίας,
 20 λόγων δεινότητα, νοῦ βάθος ἐν κάλλει λέξεων ἀπορρήτῳ, ὥστε πολλὰς
 ἀντὶ πολλῶν ὁμολογῶ τῷ Θεῷ χάριτας, ὧν ἐκ παιδὸς εὖ ποιῶν διατελεῖ,
 οὐ μόνον τοῖς καλῶς γενομένοις ἐπινεύσει καὶ χορηγῶν αὐτοῖς ἀσφάλειαν,
 ἀλλὰ καὶ εἴ τι κατὰ τὰς πράξεις αὐτὸς διαμάρτοίμι, διαλύων πρὸ τοῦ συστῆναι
 καὶ τῆς ἐκεῖθεν πειραθῆναι ζημίας, μηδὲν ἐμοῦ μήτε σπουδῆς εἰσφέροντος
 25 μήτε γνώσεως, τῆς σῆς φιλίας οὐκ οἶδ', ὅπόσας αὐτῷ μὲν εἶσομαι χάριτας. σοὶ
 δ' ἄξιον δείξω τὸν φίλον καὶ οἶον ἂν αὐτὸς εὐξαιόμην. ἀλλὰ τῶν μὲν ἐκεῖθεν προῖκα
 πάντως χορηγουμένων μοι πάντων οὐδὲ ταῦτα τῶν τῆς χάριτος λόγων ἔξω M 45
 πεσεῖται. σοὶ δὲ τὸν ἑταῖρον, εἰρήσθω δὲ σὺν Θεῷ, σαφῆ μὲν δείξω καὶ
 βέβαιον καὶ οἶον ὁ ἀληθῆς βούλεται λόγος. μνήμης δ' ἕνεκα καὶ τοῦ στήλην
 30 ἀνεγυγέρθαι σοὶ παρ' ἐμοῖ τὸ 'Ομήρειον οὐκ' ἂν ἀμάρτοίμι καυχησάμενος,
 ὡς ἄρα καὶ "Αἰδοῦ τοῦ φίλου μεμνήσομαι· ὅθεν ἐμαυτοῦ μὲν τὸν σὸν κόσμον
 ἡγοῦμαι, ἀγάλλει δὲ μετὰ <τά> σὰ κατορθώματα. καὶ τὸ μὲν Μιλτιάδου
 τρόπαιον οὐκ ἔᾶ με καθεύδειν, θαρρούντως οὐκ ἂν εἶποιμι, μή που καὶ
 δόξω σπουδῆς μετειληχῶς καὶ μετρίας.

35 Πῶς ἂν εἴποις αὐτὸς ἀνακείμενος καὶ βίον κατεραστωνευμένον βιούς;
 ὅτι δ' ἐκ πάντων τῶν γε νῦν ὄντων σὲ προύστησάμην τῶν λόγων ἀρχέτυπον,
 οὐκ ἂν ἀπιστηθείην εἰπὼν, ὡσθ' ἢ τε φιλία τῶν σῶν μεταδίδωσί μοι καλῶν,
 καὶ ὁ ζῆλος κοινὰ σοὶ πρὸς ἡμᾶς ποιεῖ μὲν οὕτω τὰ ὄντα. γένοιτο δ' ἂν
 πάντα σοῦ εὐξαμένου. τῶν γε μὴν ἡδέων αὐτόθεν μετέχοντες καὶ ὅσα σοὶ
 40 πρὸς τιμὴν φέρει καὶ δόξαν ὡς σφίσιν αὐτοῖς συνευχόμενοι, ἐν τῷ μέρει

8 εὐρεῖν *scripsit* εὐλεῖν M | 17 τυχῶν *scripsit* τυχόν M | 34 μετειληχῶς *scripsit* μετει-
 ληχὸς M | 36 πάντων *scripsit* πρᾶντων M